

עמק הארזים: מושבה קצרת ימים, והערה על השפעת מאורעות תרפ"ט על הפריפריה החקלאית של ירושלים בתקופת המנדט

ראובן גפני

תקציר

מאמר זה מבקש לתאר לראשונה באופן סדור ומלא את פרשת ייסודה, התפתחותה קצרת הימים וגם חורבנה של ההתיישבות היהודית שהתקיימה בתקופת המנדט ב"עמק הארזים", ממערב לירושלים וסמוך למושבה מוצא. זאת, כמחקר מיקרו-היסטורי המתבסס על מגוון רחב של מקורות ראשוניים ומחקריים ועל עיון מעמיק בעיתונות התקופה ובתיאורים ספרותיים מגוונים של המושבה. בתוך כך יוצגו הגורמים הייחודיים שהביאו להיווצרותה של הנוכחות היהודית בנקודה זו; הגורמים השונים - פרטיים וציבוריים כאחד - שהיו שותפים לתמיכה בניסיונות ההתיישבות היהודית במקום; אופיה של ההתיישבות במקום בשנות קיומה המעטות; ולבסוף גם נסיבות חורבנה של המושבה הקטנה במאורעות 1929 והניסיונות הכושלים לשקמה בשנים שלאחר מכן.

בחלקו האחרון של המאמר יוצב סיפורה של המושבה הקטנה בהקשר גיאוגרפי והיסטורי רחב יותר, על רקע כמה פרשיות התיישבות דומות שהתחוללו בפריפריה הירושלמית בתקופה המקבילה. זאת בניסיון לעמוד ביתר הרחבה על מכלול הגורמים שהביאו לכישלונה של היוזמה, ובהקשר לכך גם על משמעותם הגיאוגרפית ארוכת הטווח של מאורעות אב תרפ"ט במרחב הסובב את ירושלים, ועל ההשלכות שהייתה להם עד מלחמת העצמאות.

מילות מפתח: עמק הארזים, ירושלים, תרפ"ט, התיישבות, התנועה הדתית-הלאומית, מושבה חקלאית, מנדט, המזרחי

מבוא*

מאמצי ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בתקופת המנדט - החקלאית והעירונית כאחת - זכו בעשרות השנים האחרונות לתשומת לב מחקרית רבה ומעמיקה במיוחד. במסגרת זו נחקרו ונדונו דפוסי ההתיישבות ומאפייניה במגוון היבטים: הפריסה הגיאוגרפית היישובית והגורמים שהשפיעו על היווצרותה ועיצובה; מאפייניהן הכלכליים, החברתיים והארגוניים של צורות ההתיישבות השונות, שחלקן נוצרו והתפתחו בעיקר בתקופה זו; השפעת המאמץ היישובי הלאומי על מערך היחסים המשתנה עם האוכלוסייה הערבית המקומית; והגורמים שהביאו להצלחתן של יוזמות מסוימות, לעומת כישלונן של יוזמות במקומות ובזמנים אחרים (ראו למשל רייכמן תשס"ג).

במסגרת זו נדונו הן הפעילות היישובית החקלאית והעירונית; הן מקבצי יישובים באזורים גיאוגרפיים מוגדרים; הן קבוצות של יישובים המשתיכים לסוגה יישובית אחת. אגב כך, בעיקר בשנים האחרונות הועמק המרחב הגיאוגרפי-היסטורי גם ביחס לפרשיות יישוביות ממוקדות ומוגבלות מאוד בהיקפן מבחינה מספרית ומבחינת טווח הזמן שבו שרדו (ראו למשל גפני תשע"ח; תש"ף). זאת, מתוך כוונה ללמוד לעומק על הניסיונות היישובים כשלעצמם - בני חלוף ככל שהיו - ועל ההקשר הגיאוגרפי, הכלכלי והחברתי הרחב שבמסגרתו נוצרו, התפתחו ולעיתים גוועו. על פי הנחה זו, ניתוח ממוקד ומעמיק של פרשייה ממוקדת ומוגבלת בהיקפיה יכול אף הוא לסייע לא מעט בהבנת תופעות היסטוריות רחבות בהרבה, שהוא מהווה דוגמה להן ולמשמעותן. במסגרת מחקר מסוג זה - המכונה לעיתים מיקרו-היסטוריה, והופך רווח הרבה יותר בעשורים האחרונים - מבקש החוקר לשרטט מהלכים היסטוריים מן הפרט אל הכלל, תוך שהוא עושה שימוש בבחינה המדוקדקת של הפרט המצוי בלב המחקר, ומסיק ממנה מסקנות גיאוגרפיות והיסטוריות רחבות יותר, בהתבסס על כלים אינדוקטיביים והשוואתיים (ראו למשל בקצרה לוי 1992). על רקע כל הנאמר, מבקש מאמר זה בחלקו הראשונים לתאר לראשונה באופן סדור את פרשת ייסודה, התפתחותה קצרת הימים ולבסוף גם חורבנה של ההתיישבות היהודית שהתקיימה ב"עמק הארזים", ממערב לירושלים וסמוך למושבה מוצא, שזכתה עד היום לסקירות חלקיות ומקוטעות מאוד (פז תשנ"ג, 62-63; אבן אור 1984, 359-360; פלס תשמ"ו, 45-46; קרק ואורן-נורדהיים תשנ"ה, 437-438; ברוזה תשנ"ד 134-139)¹. זאת, בהתבסס על מגוון רחב של מקורות ראשוניים ומחקריים, כמו גם על עיון סדור בעיתונות

* תודתי העמוקה לקוראי המאמר מטעם המערכת, על הערותיהם ועצותיהם המועילות, ולסיגל ברזאני על סיועה במחקר הארכיוני.

1 יצוין כי למרבה הצער, חלק קטן מן המקורות שעמדו לרשות החוקרים הקודמים אינם זמינים עוד לעיון בארכיונים השונים בשל סיבות טכניות שונות. לפיכך, במקרים בודדים הסתמכתי על עדותם של קודמיי, וצינתי זאת.

התקופה ובתיאורים ספרותיים של המושבה שטרם זכו עד היום לתשומת לב מחקרית כלשהי. במהלך הדברים אתמקד בגורמים הייחודיים שהביאו להיווצרותה של הנוכחות היהודית בנקודה זו; בגורמים השונים - פרטיים וציבוריים כאחד - שהיו שותפים לתמיכה בניסיונות ההתיישבות היהודית במקום; באופייה של ההתיישבות במקום בשנות קיומה המעטות; ולבסוף גם בנסיבות חורבנה של המושבה הקטנה במאורעות 1929 ובניסיונות הכושלים לשקמה בשנים שלאחר מכן.

בחלקו האחרון של המאמר יוצב סיפורה של המושבה הקטנה על רקע כמה פרשיות התיישבות דומות שהתחוללו בפריפריה הירושלמית בתקופה המקבילה. זאת, בניסיון לעמוד ביתר הרחבה על מכלול הגורמים שהביאו לכישלונה של היוזמה, ובהקשר לכך גם על משמעותם הגיאוגרפית ארוכת הטווח של מאורעות אב תרפ"ט במרחב הסובב את ירושלים, ועל ההשלכות שהייתה להם על עמדתה של ירושלים היהודית לקראת מלחמת העצמאות.

מבית טולמא ל"חרמון": אחיזה ראשונה

כברת הקרקע שעליה לימים הייתה עתידה לקום המושבה "עמק הארזים", נרכשה במקום כבר בשנת 1906 בידי היזם והכימאי, דב קלימקר (או קלימקער), שביקש להקים במקום בית חרושת למיצוי שמן משאריות גפת.

הקרקע שרכש קלימקר, נודעה על פי רוב בשם "בית טולמא" או "ח'ירבת בית טולמא", על שם כפירי קטן שהיה קיים במקום לפחות מאז המאה ה-16, והמשיך להתקיים במשך תקופה לא ברורה (גרוסמן תשנ"ד, 236; טולידאנו תשל"ט, 72-73).² משמעות השם הערבי אינה ברורה כל צורכה. יש הסבורים שייתכן שזהו שיבוש של השם "בית אלמא" (בית המים), על שמו של המעיין המצוי במקום, או שמשמעותו "בית הלחם האפוי" (טולמה), אולם הדברים אינם מוכחים לכאן או לכאן. אומנם, בין מתיישבי המקום היו שפירשו את השם כמצייני בית כליאה, על סמך מסורת מקומית לפיה התקיים במקום בית משמר כלשהוא בראשית התקופה העות'מאנית, אך ככל הנראה, אין לכך כל בסיס (ברוזה תשמ"ז, 50).

הנוכחות היישובית המצומצמת במקום התרכזה מטבע הדברים סביב מעיין עין-טולמא, והייתה קשורה מן הסתם גם לנוכחות הכפרית בדיר יאסין ובקולוניה (גרוסמן תשנ"ד, 236).

2 לדעת אורי טל, חוקר ספרות המסעות המוסלמית בארץ ישראל, ייתכן שקיימת עדות לקיומו של כפר בשם זה (או קרוב לו) כבר בשלהי המאה ה-13, ואולם הדבר אינו ברור כל צורכו (על פי ספרו של אלחסן אבן אבי אחמד אלצפדי, "נווהת אלמאלכ ואלממלוך"). תודתי העמוקה לו על בריקת האפשרויות השונות בשאלת מקורותיו הערביים של השם.

בין כך ובין כך, באמצע המאה ה-19 פסקה הנוכחות הקבועה במקום מלהתקיים, והמקום הוכר כחורבה ולא ככפר פעיל, כפי שהעיד ויקטור גרן:

בשעה שתים עשרה וחצי הגעתי לחורבה בשם ח'רבת בית-טלמה, שם היה לפני כפר על המדרון ועל ראש גבעה, ממערב לנחל שהיה נתיבי. תחילה הבחנתי בשתי בריכות עתיקות, בנויות מאבנים מהוקצעות פחות או יותר, שהיו בעבר מצופות טיח [...] נקוו אליהן מים חיים ממעיין מצוין [...] החלק העליון של התל מוכתר בשרידי בניין גדול למדי, בנוי מאבנים גדולות, שכתליו עבים מאד. התל הזה כולו מעובד עכשיו, ובין החורבות גדלים עצי תאנה, גפנים ועצי זית אחדים (גרן תשמ"ב, 170).

גם יהושע ילין שרכש עם גיסו אדמות באזור מוצא סביב שנת 1860, ככל הנראה שייך את המעיין הנזכר לשטחו של הכפר קולוניה, ולא היה מודע כלל לעובדה שבעבר היה במקום כפריר נפרד בעל בתי קבע סביב המעיין (יעלין תרפ"ד, 80). באופן דומה תוארו הדברים גם בספר ההדרכה על אזור ירושלים של חברת הנסיעות תומאס קוק, שראה אור בשנת 1907 (הנאוואר ומסטרמן 1907, 125):

After leading along the valley past the fountain 'Ain Beit Surik', and three-quarters of an hour further on the ruins Khirbet el Lozeh on our right, twenty minutes later passes those of Beit Tulma in the Wadi Hanina.

עדות נוספת לחורבנו של הכפר הערבי ניתן למצוא גם במפות משלהי המאה ה-19 ומראשית המאה ה-20. רק באחת מהן - שהפיק הצבא הבריטי בשנת 1916 - מוזכר מעיין עין טולמא, ואף זאת ללא ציון כל התיישבות קבועה לצידו.³ אומנם, כפי שציין גרן, חרף העובדה שההתיישבות ליד המעיין פסקה זה מכבר להתקיים, המשיך האזור כולו להיות מעובד ברמה זו או אחרת של אינטנסיביות, ונראה שהיה בבעלותו של אחד מבעלי הקרקעות באחד הכפרים הסמוכים. כן יש לציין כי במרחב ההררי הסובב את הכפר החרב, ניצבו בכל זאת מבנים מאוכלסים אחדים שהיו עתידים ליטול תפקיד משמעותי באירועים שהתרחשו במקום באוגוסט 1929.

[http://beta.nli.org.il/he/maps/NNL_ALEPH002715252/NLI#\\$FL13746865](http://beta.nli.org.il/he/maps/NNL_ALEPH002715252/NLI#$FL13746865) 3

(תודתי לאורית שלום, ספרנית המפות במכללת כנרת, על סיועה בסוגייה זו). יצוין כי במפה נוספת שהופקה בידי ממשלת א"י הבריטית בשנת 1945, מוזכר במקום אתר בשם "חורבת טולמא". גם במקרה זה אין מדובר בכפר שעודו קיים (ראו גם פרס תשי"א, 85).

כאמור, בשנת 1906 נרכשו האדמות סביב המעיין בידי התעשיין והכימאי דב קלימקר (1865-1947). קלימקר, יליד קישינב, למד מדעים באוניברסיטת סורבון בפריז, והיה חבר באגודות ציוניות שונות, בהן אגודת "יישוב א"י" שמרכזה היה בפריז. בשנת 1900 נפגש עם בנימין זאב הרצל ופרש בפניו את תוכניתו להקמת תעשייה עברית בארץ ישראל, ובשנת 1903 עלה ארצה (תדהר, 1949, 5679-5680). לימים מילא קלימקר מספר תפקידים בגופים ציוניים שונים, בהם הקונגרס הציוני העולמי; ציר קרן היסוד במזרח אירופה; ויו"ר ועד הקהילה העברית בחיפה. את דמותו תיארה הסופרת רבקה אלפר:

איש נודע, ציוני. נצורות מדברים בו. ידיד לשר הגדול שנקטף בלא עת, שאתו יזם להקים מפעלים בארץ, לנצל את אוצרותיה הטבעיים [...] התכנית מחושבת יפה בפרטי-פרטיה. לא עוד חיבת-ציון של מיכל פינס [ממייסדי מוצא-ר"ג], שבאהבתו הגדולה לארץ רק ניחש את אוצרותיה הגלומים בה, אלא ציונות מעשית בדרך המדע האירופי, מדע בדוק ומנוסה (אלפר 1965, 158).

קלימקר רשם את האדמה שרכש גם על שם אחד משותפיו - היזם אהרן אייזנברג - ובמקום הקים בית חרושת קטן לשמן ולסבון בשם "חרמון", שהתבסס על מיצוי שמן הזית האגור בגפת (פסולת הזית) שנמסק בכפרים הסובבים את ירושלים. יצוין כי עוד לפני הקמת "חרמון" הוקמו שני מפעלים דומים בלוד (בן שמן) ובחיפה בידי חברת "עתיד", שנתמכה בין השאר בידי תנועת חובבי ציון ובנק אפ"ק (קלימקער, תרס"ז, 31). לשם הקמת מפעלו הסתמך קלימקר בעיקר על סיוע של חברת מניות יהודית מפריז שהוא היה חבר בה (ואחד מחבריה היה גם הברון רוטשילד), ואשר השקיעה במיזם 70,000 פרנק, וכן על השקעה עצמית של 10,000 פרנק, והלוואה נוספת שקיבל מבנק אפ"ק (פז תשנ"ג, 62; אביצור תשנ"ד, 218).

השטח שנרכש עבור בית החרושת, היה של כ-250 דונם (אם כי על היקף הרכישה המדויק קמו עוררין בשלבים מאוחרים יותר), ומיד הוחל בהקמת מבנים אחדים שבהם הופק השמן. שלא כבשני המפעלים שקדמו לו, קלימקר ביקש להפיק את השמן (וייתכן שגם את הסבון) באמצעות חומצה גפריתנית. את הגפת הביאו סוחרים ערביים מהכפרים הסמוכים, ומחירה נקבע בכל פעם בהתאם לכמות השמן שהיה אצור בה, להערכת היצרן. על פי תיאורה הפרוזאי-הספרותי המאוחר של רבקה אלפר - שהתגוררה במוצא בשלהי שנות העשרים - במקור תכנן קלימקר לחלק את כלל שטח האדמה שרכש במקום, בין פועלי בית החרושת המקומי:

כבית החרושת יעבדו ארבעים פועלים יהודים שיישבום שם על הקרקע, שבעה דונם לבית אב. יקימו להם בתים, את מחיר הבתים ינכו ממשכורתם בשיעורים קטנים, והבית עם הקרקע יקומו למקנה לתושביהם (אלפר 1965, 158).

בסופו של דבר החל בית החרושת לפעול רק בראשית 1909, אז לראשונה מוזכר גם שמו של "מר וכסלר" כאחד ממנהלי המקום.⁴ לאחר חודשים אחדים נאלץ קלימקר להפסיק את פעילות בית החרושת - כנראה מסיבות כספיות - אך בשלהי 1911 שב והפעיל אותו, הפעם בהנהלת ברוך שטרייט מפתח תקווה.⁵ כחצי שנה מאוחר יותר עוד דווח ב"הצפירה" באופטימיות רבה על שלושת המפעלים לייצור שמן וסבון מגפת, תוך הדגשת תפקידו של קלימקר במהלך כולו:

עד שבא חכם חימאי אחד, עברי חם ואוהב ציון בגופו ובנפשו, שמו: דוב קלימקר, ונשתקע בארץ ומטרה אחת שם לנגדו: לפתח בארץ חרושת בפרודוקטים, שרק ארץ-ישראל מצוינת בהם [...] ואח"כ יסד בעצמו בית חרושת בשם "חרמון" על יד ירושלים במושבה מוצא.⁶

ואולם, בתוך זמן קצר נאלץ קלימקר לסגור שוב את בית החרושת הקטן, כנראה בשל העלות הגבוהה של הובלת הגפת שלא הצדיקה את הרווח הקטן מהפקת השמן והסבון (אביצור תשנ"ד, 218). כך נותרו האדמה והמבנים האחדים שהוקמו עליה, בשימונם במשך שנים אחדות, עד תום מלחמת העולם הראשונה.

"הפרה אינה מכניסה כלום": קבוצת פועלים ב"עמק הברושים"

עם תום המלחמה ביקשו קלימקר ואייזנברג למכור את מרבית הקרקע לרוכשים שונים, בהם חברת הכשרת היישוב, קק"ל, ההסתדרות הציונית וגורמים פרטיים. בתוך כך נתגלעו מחלוקות בין שני השותפים לבין בעלי קרקעות ערביים על גודל השטח שנרכש מהם במקור, וכן על אופן מדידתו בשטח. לבסוף נאמד השטח בכ-150 דונם בלבד (פז תשנ"ג, 62; אלפר 1965, 159).

4 "במוצא", הצבי, 22.4.1909, עמ' 3.

5 "ירושלים יום יום", הצבי, 6.11.1911, עמ' 3.

6 "על החרושת החדשה של השמן והבורית בא"י", הצפירה, 7.7.1912, עמ' 2.

העובדה שהשטח הנדון היה בסופו של דבר קטן בהרבה ממה שנטען תחילה, הקשתה על מכירתו לגורמים היישוביים משום שאלו חששו (בצדק) כי אין בו די כדי לקיים יישוב עברי חקלאי ועצמאי לאורך זמן. גם העובדה שהמוכרים ביקשו להשאיר בבעלותם את מבני בית החרושת ואת זכויות השימוש העתידיות במעיין, לא הקלה על מאמצי המכירה, ועיכבה עוד יותר את העברת הקרקע לגורמים אחרים.

בשנת 1919 - כנראה בתיווכה של המחלקה להתיישבות חקלאית של ההנהלה הציונית - התיישבו במקום פועלים אחדים, והם שהעניקו למקום לראשונה את השם "עמק הברושים" (הודות לעובדה שבמקום ניטעו כמה עשרות עצים עוד לפני הגעתם. ראו איור 1). עדות ספרותית כמעט בודדת לפעילותה של הקבוצה במקום ניתן למצוא במדריך לירושלים וסביבותיה שהוציאו ח"א זוטא וא"ל סוקניק בשנת 1920:

על יד תוצאת הנחל ודי סוריק, הבא מצפון ונופל אל נחל בית חנינא, נמצא בנין שבו היה בית חרשת לתעשיית בורית ושמן. עכשיו נמצאת פה קבוצה חקלאית של פועלים עברים (זוטא וסוקניק 1920, 200).

עם זאת, מעניין לציין שבמפה המפורטת שצורפה לספר לא צוינה נקודת ההתיישבות הקטנה.

איור 1: עצי ברושים בעמק הארזים, ראשית שנות העשרים, אוסף ברוזה, ארכיון התצלומים ביד בן-צבי

חברי הקבוצה (בהם ז' ארלינג, א' אשכנזי וי' ברמן) קיבלו סיוע כספי מהמשרד הארץ ישראלי וסיוע בכלי עבודה מאחדים מחקלאי מוצא, שכנראה עודדו את היוזמה ההתיישבותית החדשה הסמוכה אליהם. ואכן, כבר באותה שנה עיכבה קבוצת הפועלים הקטנה כמה עשרות דונמים של ירקות וגידולים נוספים.⁷ פרט לכך עסקו הפועלים גם בגידול מקומי של פרחים (כלניות ורקפות), וכן הובאו למקום שתי פרות חולבות, ומחלבן ייצרו גבינה וחמאה. עם זאת, בתוך חודשים אחדים נקלעה קבוצת הפועלים הקטנה למשבר כספי וחברתי, כפי שתיאר אחד מאנשי המשרד הארץ-ישראלי:

שלשם בא למשרדנו חבר הקבוצה הנ"ל, מר ברמן, ומסר לנו כי הקבוצה הפסידה את כל כספה וגם נכנסה בחוב של 30 ל"מ. למען סלק את החוב הזה מכרה הקבוצה פרה אחת משתי הפרות שקנינו עבורה. מר הרשפלד בא אלינו היום ומסר לנו כי את הפרה השנייה הביאו אליו לשמירה [...] הכלים והעופות שקנו חברי הקבוצה נמכרו על ידם [...] הפרה הנמצאת אצל ה' הרשפלד היא כחושה מאד ואינה מכניסה כלום.⁸

זמן קצר לאחר מכן עזבה הקבוצה את המקום, והותירה אחריה חובות כספיים הן לאיכרי מוצא הן לגורמים המיישבים שתמכו בה, והמקום ננטש פעם נוספת.⁹ עם כישלונה של יוזמה התיישבותית זו שבו כל המעורבים בדבר לבדוק את אפשרויות המכירה של השטח כולו לגורמים אחרים, שייטלו על עצמם את האחריות לכל שייעשה במקום בעתיד. בסופו של דבר, לאחר כשלוש שנים נמצאה קבוצה של חברי "המזרחי" שהייתה מעוניינת בהתיישבות במקום (למרות מגבלותיו). כך נוצר ניסיון ההתיישבות העיקרי בעמק הארזים - יצירתה של מושבה חקלאית דתית ועצמאית סמוך לירושלים.

7 רשימה: קבוצת "עמק הברושים" במוצא, על יד ירושלים, ט"ו באדר א תרע"ט (אצ"מ. המיקום המדויק של המסמך בארכיון אינו ידוע עוד. מובא אצל ברוזה תשנ"ד, 135).

8 מכתב למשרד הא"י, לידי מר אטינגר, כ' בתמוז תרע"ט, אצ"מ (המיקום המדויק של המסמך בארכיון אינו ידוע, מובא שם).

9 מכתב למשרד הארץ ישראלי "בדבר קבוצת הפועלים על אדמת קלימקר", שם. ראו גם ברוזה תשנ"ד, 51.

שבע שנות בניין: תרפ"ב-תרפ"ט

ייסודה של מושבת הקבע "עמק הארזים" - שהייתה עתידה להתקיים במקום עד מאורעות 1929 - היה תלוי בכמה גורמים בעת ובעונה אחת: נכונותם של בעלי הקרקע למכור את הקרקע במחיר נוח חרף סמיכותה לירושלים והאפשרות כי בעתיד יהיה שוויה גדול יותר; מציאת גורם יישובי שיבקש להשקיע במקום ולסייע למתיישבים הראשונים להתבסס באופן ראשוני על אדמתם; וגיבוש קבוצת מתיישבים מתאימה שתהא מעוניינת בכך. כל זאת, חרף העובדה שהקרקע הייתה כאמור מצומצמת מאוד בהיקפה, והיה ניתן להניח שגם אם הדברים יתפתחו כשורה, לא תגיע המושבה למספר גדול של משפחות.

בסופו של דבר, כאמור, הייתה זו הסתדרות "המזרחי" בארץ ישראל שביקשה לשאת באחריות לפיתוח המושבה, בעיקר בשל רצונה של התנועה הדתית הלאומית לבסס את מעמדה בארץ ישראל - לצד תנועות אחרות - גם בתחום ההתיישבות הכפרית והחקלאית, מסיבות אידיאולוגיות, חברתיות וכלכליות גם יחד (פלס תשמ"ו, 10-22; תשל"ז, 58-62).

מעניין לציין כי לא היה זה הניסיון הראשון של המזרחי לקדם התיישבות דתית חקלאית בסמיכות לירושלים. עוד קודם למלחמת העולם הראשונה ביקשו כמה ממנהיגי התנועה לייסד מושבה כזו שתתבסס על שתי אגודות-חברים ירושלמיות: "קהלת יעקב" ו"אחוזת נחלה". אלא שחרף מאמצים מתמשכים לקדמה, לא הוגשמה התוכנית לבסוף, בעיקר בשל קשיים כלכליים של התנועה ובשל בעיות חברתיות בתוך הקבוצות (פלס 1981).

ואכן, אין ספק כי הימצאותה של הקרקע המדוברת בסמיכות כה רבה לירושלים - שבה כבר פעלו באותן שנים חלק ממוסדותיה ואישיה הבולטים של התנועה - הפכה את אפשרות הקמתה של המושבה הקטנה לקוסמת עוד יותר:

"הענין הזה של סדור בעלי משפחות בסביבות ירושלים והגדלת הישוב במוצא הוא כ"כ

נכבד למזרחי, עד שאנו מוכרחים להתאמץ בכל הכחות כדי שהענין יסודר על ידינו"¹⁰.

ואכן, בתום משא ומתן עם אייזנברג - ששימש בשלב זה כבא כוחה היחיד של חברת "חרמון" ונכסיה באזור - הגיעו הצדדים להסכמה, לפיה תעביר החברה את קרקעותיה בעמק הארזים להסתדרות המזרחי במחיר כולל של 400 ל"מ וכפוף לכמה תנאים: החברה שומרת לעצמה את הבעלות על בנייני בית החרושת ועל שטח של כ-20 דונם המצוי ביניהם ובסביבתם הקרובה; חרף בעלותה של "חרמון" על המבנים ועל המעיין תהיה למתיישבים זכות להשתמש

10 לשכת העלייה והעבודה בהסתדרות המזרחי ללשכת המרכז של המזרחי, ד' בשבט תרפ"ב, גצ"ד,

במי המעיין ובמבנים - אלא אם תדרוש מהם החברה לפנותם בהתראה מוקדמת של חודשים מספר; המתיישבים שיהיו מעוניינים בכך, יוכלו לעלות על הקרקע ולהתחיל לעבדה מיד עם חתימת החוזה - אף אם לא בוצעו עדיין כל התשלומים לאייזנברג; ואם החברה תבקש למכור את שארית נכסיה במקום, תהיה למזרחי ולמתיישבים זכות ראשונים על הקנייה.¹¹ התנועה החליטה כי המתיישבים יסלקו את חובם אליה במשך כמה שנים, לאחר שיעלה בידם להתבסס על אדמתם.¹² חוזה ברוח זו אכן נחתם בין הצדדים עד מהרה, ומיד לאחר מכן יכלו ראשוני המתיישבים להתחיל לעבד את אדמתם ולבנות צריפים ארעיים ראשונים במקום.¹³ אומנם, יצוין כי עד העברת הקושאנים בפועל מאייזנברג לתנועת המזרחי, חלפו שנים רבות הן מחמת חוסר הבהירות בנוגע להיקף הקרקע השייכת לחברה, הן לנוכח עימות משפטי מחדש שנוצר בין החברה לכמה מערביי הסביבה. ככל הנראה, גם לאחר השלמת הרישום המחדש נותרו כמה סוגיות לא ברורות, וייתכן שבסופו של דבר התנועה כלל לא סיימה לשלם את מלוא הסכום המובטח על הקרקעות, לפחות עד שנת 1934 (פז תשנ"ג, 64).¹⁴ המורכבות של הבעלות על הקרקעות במקום יצרה בעיות שונות גם בהמשך, והביאה לפניות חוזרות ונשנות של המזרחי ושל מתיישבי המקום לאייזנברג בבקשה שיסייע להם בויתור על חובות וכנושאים מנהליים אחרים (הדני תש"ז, 234).¹⁵

כאמור, במקביל לקבלת הרשות הרשמית להתיישבות גובשה בידי המזרחי קבוצת מתיישבים ראשונית שהייתה נכונה לעבור ולהתגורר במקום ואף להשקיע מכספם של החברים ברכישה הדרגתית של האדמות עד העברתן לבעלותם המלאה. הקבוצה, שחבריה שהו עד אז בשכונת גבעת שאול הסמוכה, לוותה שנים אחדות בידי שלמה חנא קוק - אחיו של הרב א"י קוק ומעסקני המזרחי הבולטים באותן שנים. היא הורכבה לפחות בחלקה מכמה בעלי משפחות מן העיר קאלוש שהכירו זה את זה היטב והיו מזוהים מבחינה אידיאולוגית עם תנועת המזרחי:

-
- 11 ש"ח קוק (נציג המזרחי והמתיישבים) לא' אייזנברג, ג' בשבט תרפ"ב, שם.
- 12 לשכת העלייה והעבודה בהסתדרות המזרחי ללשכת המרכז של המזרחי, ד' בשבט תרפ"ב, שם.
- 13 לחוזה הסופי בין אייזנברג להסתדרות המזרחי (באמצעות הרב י"ל פישמן-מימון, הרמן שטרוק ופרופ' חיים פיק) ראו גצ"ד, 174/22.
- 14 ראו למשל א' אייזנברג לרב שפירא, ט"ו בשבט תרפ"ד, גצ"ד, תיקי המרכז העולמי של המזרחי (תרפ"ד); המזכיר הראשי לענייני העלייה והקליטה של המזרחי לא' אייזנברג, ט"ו בסיוון תרפ"ד, שם (ומסמכים נוספים באותו תיק).
- 15 ש' קוק לא' אייזנברג (מכתב ובו בקשה להקל על העברת הקרקע למתיישבים עצמם), ה' באייר תרפ"ו, ארכיון בית הרב קוק, גי-3.

הקבוצה הזאת הנה מסודרה ומתאימה מאד, האנשים ישרים ויהודים כשרים. רובם (ואולי כולם) הנם מזרחים רשמיים עוד מחו"ל, אוהבי סדר ועבודה ומכירים זה את זה [...]. וכל הזמן שהנם בא"י הם חיים חיי אחוה וידידות.¹⁶

אומנם, בניגוד להערכות המוקדמות, עד מהרה נתגלע לפחות סכסוך פנימי אחד בקרב חברי הקבוצה, ואולם בלחצה של המזרחי פוצה אחד המתיישבים המעורבים בסכסוך, ושוכנע לעזוב את המושבה לאלתר.¹⁷

היחסים הרשמיים בין חברי הקבוצה - שמנתה בתחילה רק שבע משפחות - לבין הסתדרות המזרחי הוסדרו אף הם בחוזה פנימי מקדים, ובו נקבעו בין השאר פרטים אלו: המתיישבים יסלקו את חובם למזרחי בתוך 10 שנים (ורק לאחר מכן תועברנה הקרקעות על שםם); כל חבר שיבקש להתקבל למושבה בהמשך, יידרש לקבל תחילה את הסכמת המזרחי ואת הסכמת המתיישבים; ואם הקבוצה כולה - או חברים אחדים בתוכה - לא יעבדו את הקרקע ולא יתיישבו עליה, תוכל המזרחי להעביר את זכותם במקום לאחרים. עוד התחייבו התושבים לנהל אורח חיים דתי ולהעניק לילדיהם חינוך דתי, וכן נדונה האפשרות כי שם המקום ישונה ל"נאות יעקב", על שמו של הרב יצחק יעקס ריינס. בסופו של דבר לא שונה שם המקום, מן הסתם משום שבו בזמן נוסד "כפר עברי-נווה יעקב", מצפון לירושלים, אף הוא על שמו של הרב ריינס (פלס תשמ"ז, 45).¹⁸ משניתנה להם הרשות להתחיל ולעבוד במקום, החלו המתיישבים בתיקון מערכות המים סביב המעיין ובית החרושת הנטוש, כדי שיוכלו להשתמש בהם עם סיום הכנת הקרקע לזריעה.¹⁹

על פי התוכנית המקורית, כל חבר בקבוצת המתיישבים הראשונית היה אמור לקבל כ-20 דונם קרקע לעיבוד חקלאי ולבניית ביתו. זאת, עד שיעלה בידי הגורמים השונים לרכוש עוד אדמות בסביבה וכך אולי אף להגדיל את מספר המשפחות במושבה.²⁰ משום השטח המצומצם שבו זכה כל מתיישב, הוזמן למקום כבר בראשית הדרך האגרונום מלך זגורודסקי, איש ההנהלה הציונית, כדי שיגבש תוכנית מפורטת יותר לניצול הקרקע בידי כל אחד מהמתיישבים. לאחר

16 לשכת העלייה והעבודה בהסתדרות המזרחי ללשכת המרכז של המזרחי, ד' בשבט תרפ"ב, גצ"ד, 30/13.

17 א"ח צוועבנער לש"ח קוק, ו' בתמוז תרפ"ב, שם; ז' באב תרפ"ב, שם.

18 זכרון דברים בין נציגי המזרחי לבין חברי הקבוצה, י"ב בשבט תרפ"ב, גצ"ד, 174/23.

19 ש"ח קוק (בשם חברי הקבוצה) להנהלת המרכז העולמי של המזרחי, ט"ו בשבט תרפ"ב, גצ"ד, 30/13.

20 זיכרון דברים בין נציגי המזרחי לבין חברי הקבוצה, י"ב בשבט תרפ"ב, גצ"ד, 174/23. ראו גם ד"נ ברינקר, המזרחי בארץ ישראל, ירושלים תרפ"ה, עמ' ק.

ביקורו הראשון במקום המליץ זגורודסקי שמספר המתישבים לא יהיה יותר משמונה עד עשר משפחות, ושהשטח שיעמוד לרשות כל משפחה יחולק באופן זה: 4-5 דונמים אדמת מזרע; 8-10 דונמים אדמת נטיעות; ויתר השטח יוקדש לבית הפרטי ולמשק חי. עם זאת, הדגיש: "בלי איזו תעשייה - אריגה או רקמה - בכלל אין לחשב כי משפחות תוכלנה להתקיים במקום הזה".²¹ בביקור נוסף במקום, שנערך חודשים אחדים לאחר מכן, הגיע זגורודסקי למסקנה קודרת עוד יותר, לפיה אפילו שבע משפחות יתקשו לשרוד במקום אם לא יקבלו סיוע של ממש מן המוסדות, בעיקר ביצירת משק חי מעורב אצל כל אחד מהמתישבים, אך גם בשיפוץ תשתיות המים, בכלי עבודה ועוד.²² ברוח זו אף פנה ירחמיאל שטיינברג, איש מוצא, לוועדה של קרן ההלוואות לבודדים של מחלקת ההתיישבות כדי שזו תסייע למתיישבי עמק הארזים, שכניו, בהתבססותם הראשונית על אדמתם - אך נראה שבקשתו לא נענתה.²³

ואולם, חרף התחזיות הקודרות ולמרות היעדרם של משאבים אישיים מספיקים החלו חברי הקבוצה לעבד את הקרקע ואף להתיישב עליה - תחילה באוהלים ובמבני בית החרושת הנטושים (אבן אור 1984, 359). בשנה הראשונה התיישבו במקום בפועל שלוש משפחות בלבד, אך עד 1926 כבר התגוררו במושבה הקטנה שבע משפחות (שמנו כ-30 תושבים). מרבית המשפחות התיישבו על האדמות המקוריות שנרכשו, ושתיים מתוכן, ככל הנראה, על אדמות נוספות שמכר להן איזנברג בקרבת מקום.²⁴ בביקור נוסף שערך זגורודסקי במקום באותה שנה, נמצא כי מרבית המשפחות היו מצויות כבר בשלב מתקדם של בניית בתיהן, וכי רק שתיים מהן התגוררו עדיין בצריפים עראיים (ראו איור 2).²⁵ עם זאת הדגיש זגורודסקי כי המשפחות זקוקות באופן דחוף להלוואות נוספות כדי שיוכלו לרכוש פרות נוספות, להשלים את בתיהן ולשפר את איכות חייהן ועבודתן במושבה.²⁶ בקשות נוספות להלוואות הגישו למוסדות הציוניים גם חלק מן המתישבים²⁷ וכן "הוועד הפועל של בית טלמא", שכנראה,

21 מ' זגורודסקי למנהל המחלקה להתיישבות חקלאית של ההנהלה הציונית, כ' באייר תרפ"ב, אצ"מ, S15\20204.

22 מ' זגורודסקי, "עמק הארזים על יד מוצא", 13.8.22, שם.

23 י' שטיינברג לוועדה של קרן ההלוואות לבודדים, ג' בכסלו תרפ"ד, אצ"מ, S15\21820.

24 מ' זגורודסקי, "עמק הארזים, מוצא - הלוואות לקיבוצים", 17.11.26, אצ"מ, S15\23219.

25 כאמור, בזמן הבנייה התגוררו אחדות מן המשפחות בכנייני בית החרושת הנטושים (קרק ואון נורדהיים תשנ"ה, 437; אבן אור 1984, 359).

26 מ' זגורודסקי, "עמק הארזים, מוצא - הלוואות לקיבוצים", 17.11.26, אצ"מ, S15\23219.

27 ר' טרנובסקי להנהלת לשכת החקלאות, 22.11.26, אצ"מ, שם; י' רבינוביץ למחלקת ההתיישבות החקלאית, 14.6.27, שם.

נבחר בשלהי 1926 למטרה זו.²⁸ ואולם גם פניות אלו נענו בשלילה, אולי גם בשל ההערכה שסיכויי הישרדותן של המשפחות במקום נמוכים מאוד בלאו הכי.²⁹

איור 2: תושבים ובתים ראשונים בעמק הארזים, 1926. צילום: צדוק באסאן, ארכיון התצלומים של קק"ל

לנוכח הקשיים הרבים בפיתוח החקלאות במקום ובהתאם להמלצות המקוריות של זגורודסקי, התבססו חלק מן התושבים גם על תעשייה מקומית זעירה ואף על עבודה עצמית בירושלים. יצחק צל ויוסף העברי, למשל, רכשו שתי מכונות רקמה ופתחו במקום בית חרושת זעיר שבו יוצרו בין השאר פרוכות, מפיות ומגוון תשישי קדושה; יצחק לנדנברג עסק בעיבוד עורות למטרות שונות – בכללן ליצירת רצועות לתפילין. אלו פורסמו בציון מקום ייצורן וזכו לימים

28 הוועד הפועל של בית טלמא למחלקת החקלאות של ההנהלה הציונית, 11.11.26, שם. מעניין לציין כי חרף העובדה שבציבור הרחב הוכר המקום בשם "עמק הארזים", בחלק מן התכתובות הרשמיות – כמו גם בחותמת הרשמית של המושבה – כונה המקום "בית טלמא", אולי בשל ההנחה שזהו שם היסטורי יהודי מתקופה כלשהי (ראו פלס תשמ"ו, 126; אבן אור 1984, 359 [אם כי לא עלה בידי למצוא את הפרוטוקול שעליו הוא מתבסס בעדותו]).

29 הוועדה להלוואות לבודדים אל מתיישבי עמק הארזים, 28.12.26, אצ"מ, S15\23219.

בהמלצת הרב א"י קוק ורבנים נוספים (ראו איור 3);³⁰ חיים טורנובסקי הועסק כפקיד בבית החולים עזרת נשים בגבעת שאול הסמוכה; תושב נוסף (השם אינו ברור - ר"ג) עסק בעיקר בטוויית ציציות ומכירתן; יוסף הורבט עבד במסגרייה שבבעלותו בגבעת שאול; והאומן שלמה ידידיה ייסד בביתו את בית החרושת "אהליאב" למוצרי רישום ואמנות.³¹

איור 3: מודעה והסכמה של הרב קוק על תפלין של לנדנברג המיוצרות בעמק הארזים. מתוך: מ' ברוזה וצ' ברוזה, מוצא, ירושלים, 1994, עמ' 139

עם זאת, כל המתיישבים המשיכו לעסוק במקביל גם בעיבוד אדמותיהם עד חורבנה של המושבה. לנוכח מספר המתיישבים הקטן - בשיאו היו במקום שמונה משפחות - ומצבם

30 "השגחה והמלצה על רצועות תפלין של יצחק לנדנברג", כ"ח באדר תרפ"ט, ארכיון בית הרב קוק, אי-409; ראו גם ברוזה תשנ"ד, 139.

31 מ' זגורודסקי, "עמק הארזים, מוצא - הלואות לקיבוצים", 17.11.26, אצ"מ, S15\23219. על ידידיה ויצירתו (גם במהלך שנים אלו) ראו בהרחבה ת' רובינגר, "שלמה ידידיה - שלמון זילפריינד", <http://baderech.hjm.org.il/Mechkarim/He/SeelenfreundSalamon.pdf> (נצפה לאחרונה 16.7.19).

הכלכלי הרעוע הוצעו מעת לעת יוזמות שונות לפיתוחה של המושבה באופנים אחרים, למשל באמצעות הקמת "בית חלוצות" דתיות במקום. אלא שאף על פי שהוקצה למטרה זו סכום ראשוני של כסף – וייתכן שאף הונחה אבן פינה לבניין זה – לא הוגשמה התוכנית בסופו של דבר (אבן אור 1984, 360).³²

תוצאה נוספת של מספר המתיישבים הקטן הייתה חוסר יכולתם לייסד במקום ולו מוסדות קהילתיים בסיסיים, דוגמת בית כנסת או גן ילדים. אומנם, כבר בשנת 1925 לקראת הימים הנוראים הועבר לעמק הארזים אחד מספרי התורה ממוצא, ועל טקס ההעברה דווח בעיתון "דאר היום":

בליל מוצאי שבת שעברה היתה חגיגה מקומית ב'עמק הארזים'. אחרי משא ומתן ארוך הסכים הועד של 'מוצא' להשאיל לעמק הארזים ס"ת לימים הנוראים, ובליל מוצאי שבת הלכו שליחי עמק הארזים לקחת את הס"ת. יושבי עמק הארזים שרואים במקרה הזה סימן של התקדמות מושבם יצאו כלם, אנשים ונשים וטף לקראת השליחים עם הס"ת, בשירה ובזמרה. בחשכת הלילה בין ההרים הובלט המראה מאד והד השרים נשמע למרחוק. החגיגה נמשכה עד שעה מאוחרת בלילה.³³

ספר התורה נותר במושבה הקטנה עד מאורעות תרפ"ט.³⁴ ואולם חרף הימצאותו, בשל מספר המשפחות המועט במקום נאלצו תושבי עמק הארזים לעשות את דרכם מדי שבת למוצא כדי להתפלל שם עם התושבים המקומיים. מצב זה מן הסתם הקשה עליהם לא מעט, ואולי אף העיב על תדמיתה העצמית של המושבה (בון תשנ"א, 36). ילדי המושבה נאלצו אף הם ללכת ברגל מדי יום לבית הספר הקטן במוצא. זאת, אף שבחלק מן השנים היה מספרם גדול יותר ממספרם של ילדי מוצא, וחרף העובדה שבחורף הייתה ההליכה ארוכה וקשה במיוחד (ברוזה תשנ"ד, 137; אבן אור 1984, 359). בעיה יישובית נוספת הייתה היעדרה של הנהגה מקומית סדורה: למרות ההכרזה בשנת 1926 על הקמת "ועד פועל" מקומי, מקורות אחרים מציינים את יצחק לנדנברג כמנהיג בפועל של המושבה, ואילו בעיני גורמים שונים הוכר דווקא יוסף העברי כמנהיג המקומי (ברוזה תשמ"ז, 54). אם כן, מסתבר כי לא היה בעל תפקיד רשמי אחד שהנהיג את המושבה כולה והוכר ככזה בקרב המוסדות השונים. מכה נוספת ספגו המתיישבים ברעידת האדמה הקשה (כ-6.2) שפקדה את אזור ירושלים ב-11 ביולי 1927 והסבה לעיר נזק

32 מרכז המזרחי העולמי להסתדרות נשים מזרחי, ל' באב תרפ"ח, גצ"ד, 20/30.

33 "ב'עמק ארזים", דאר היום, 17.9.25, עמ' 5.

34 מ' אבי שאול, "חורבן בית טלמא (עמק הארזים)", הארץ, 26.9.29, עמ' 2.

כבר מאוד בנפש וברכוש (אבני 1999). גם במושבה הקטנה הסבה רעידת האדמה נזק ממש ל כמה מן הבתים שזה עתה הסתיימה בנייתם (אבן אור 1984, 360).

אומנם, חרף האתגרים הקשים - ואולי דווקא בעטיים - התפתחה במושבה הזעירה אווירה חברתית ייחודית. למעשה, חיו המשפחות כמעט בצוותא ויצרו קשרים קרובים במיוחד ביניהן. גם היחסים עם השכנים הערביים הבודדים שהתגוררו בסמיכות למקום, היו על פי רוב טובים מאוד. אלא שמספרם הקטן של המתיישבים, בידודם היחסי במרחב ומצבם הכלכלי הקשה - כל אלה היו עתידים להכריע את גורלה של המושבה בתוך זמן קצר, עם פרוץ המאורעות בקיץ 1929.

תמונת חורבן והרס גמור: חורבן ונטישה בתרפ"ט

בניגוד לקורותיה של המושבה בשנים שקדמו למאורעות, על שהתרחש בעמק הארזים במאורעות עצמם, דווח בפירוט יחסי כבר בחודשים הראשונים, הן במסגרת דיווחי ההגנה על הנעשה בירושלים במהלך המאורעות; הן במסגרת חקירותיה של ממשלת המנדט ומשפטם של כמה מהתוקפים הערבים שפעלו במוצא השכנה; הן בעדויותיהם של אחדים מהמתיישבים עצמם - חלקן הושמעו בבתי המשפט, וחלקן פורסמו בעיתונות בחודשים לאחר מכן.

על פי עדויותיהם הסדורות והמקיפות של יצחק לנדנברג, תושב המקום, ושל מרדכי אבי שאול, חתנו של שלמה ידידיה ששהה במקום בזמן המאורעות, המתח במושבה הורגש עוד לפני פרוץ המאורעות ביתר חלקי הארץ, והדבר אף הוביל לעזיבתה של משפחה אחת את המושבה ימים אחדים קודם לכן. עם עזיבתה - ולנוכח העובדה שחלק מן הילדים שהו בירושלים - נותרו בעמק הארזים עם פרוץ המאורעות ככל הנראה רק 18 או 19 נפשות.³⁵ כיום שישי, י"ז באב תרפ"ט (23 באוגוסט 1929), קיבלו תושבי המושבה אזהרה גם מאת ההגנה בירושלים, וכנראה כבר בשלב זה הוחלט להעביר חלק מהתושבים לבית משפחת ידידיה, שהיה מצוי בנקודה גבוהה יחסית במעלה ההר. במקביל לכך הוצבה שמירה של תושבים אחדים באזור המושבה במהלך ליל השבת.³⁶

35 מ"ק, "כיצד נחרב עמק הארזים ואיך ניצלו יושביו", דבר, 11.9.29, עמ' 3; מ' אבי שאול, "חורבן בית-טלמא (עמק הארזים)", הארץ, 6.9.29, עמ' 2.

36 אבי שאול, שם.

בסופו של דבר החלו האירועים מתרחשים בעמק הארזים בשעת בוקר מוקדמת בשבת, עוד לפני התפתחותם של האירועים הקשים יותר שהיו עתידים להתחולל במוצא השכנה.³⁷ בבוקר יום השבת ראו אחדים מהתושבים - ביניהם יצחק לנדנברג - כי רועים ערביים עולים על שדותיהם, ומשביקשו לגרשם מהשטח, הותקפו באבנים ואולי אף ביריות:

מיד התחילו הערבים לזרוק אבנים עלינו, שלשת היהודים [ששהו עימו בשדה באותה השעה - ר"ג] רצו אל יצחק בילין, נעלו את הדלת סגרו את החלונות, רק אני לא רצתי אתם, אני פניתי אל ביתי, ראיתי מרחוק שהדלתות והחלונות שבורים בו והם [בני ביתו - ר"ג] צועקים: "גוואלד, הצילו", אבל לא יכולתי לגשת שמה כי רצים הרבה ערבים משני הצדדים, מצד אחד הם רצו מכפר בית עכסה [איכסה], ומן הצד השני - מכפר בית צור [סוריק], אני באתי הביתה, צויתי לאשתי לקחת את הילדים ולהכנס לשכני ר' ידידיה, אני נשארתי לבדי בבית, אבל ראיתי שכבר מתחילים לזרוק אבנים בדלתות ובחלונות, ברחתי בדרך אחורנית של בית החרושת לעורות אשר לי, אני ואחד משכני, אז התנפלו עלי 3 ערבים שפניהם היו משוחים בפיה, ומשום כך אי אפשר היה להכיר אותם, והתחילו להכות על ראשי באלות עד שנפלתי [...] השלישי הוציא פגיון גדול, הרים את ידו הימנית ודקר אותי בחזה הימני.³⁸

לאחר שהתוקפים הראשונים הסתלקו מן המקום, מסיבה זו או אחרת, פנה לנדנברג הפצוע לבית אחד מידידיו הערביים, אסמעיל חסן איברהים, שהתגורר בסמיכות לבתי המושבה, במרחק של כ-400 מטר מן המקום שבו הותקף לנדנברג. איברהים - בצוותא עם מספר תושבים ערבים נוספים - טיפל טיפול ראשוני בלנדנברג ואף הצליח להניס בהמשך קבוצה נוספת של ערבים שהתקרבה לבתי התושבים וחדרה לבית משפחת צל שהיה נטוש כבר אז. לאחר מכן רוכזו כל תושבי המקום יחדיו, תחילה בביתה של משפחת ידידיה ולאחר מכן בביתה של שתי משפחות

37 כמה מאנשי מוצא אכן העידו לימים כי שמעו יריות ורעשים שונים מכיוון עמק הארזים גם לפני שהאירועים הגיעו למוצא עצמה. ראו למשל: "משפט רוצחי משפחת מקלף במוצא", דבר, 2.12.29, עמ' 3; "משפט הנאשמים ברצח משפחת מקלף", דואר היום, 13.12.29, עמ' 3; שם, 15.12.29, עמ' 3; "משפט רוצחי משפחת מקלב", דבר, 20.12.29, עמ' 3.

38 "לנדנברג, "עדות שלא נשמעה במשפט העונשין של מחריבי מוצא", דאר היום, 25.2.30, עמ' 2. עותק מקורי ומודפס במכונת כתיבה של עדותו המפורטת של לנדנברג הועבר לי בזמנו לעיון בידי שור ענתבי, איש רשות הטבע והגנים.

ערביות שכנות. בעלי הבית הגנו על התושבים ואף הלכישום בשלב מסוים בכגדיהם כדי שיוכלו בהמשך להבריחם מן המקום ללא חשש:

מיד חלב אסמעיל את עזיו ואת דלי החלב המלא הביא לפנינו ובקש מאתנו לשתות. גם לחם הביא. את הגברים והנשים הלכיש בגדי ערבים, ואת הילדים הכניס לחדר מיוחד וצוה עליהם לבלתי הסתובב. בינתיים בזזו הפורעים את רכוש הנקודה שבגיא ושרפו אותה.³⁹

לאחר זמן מה שבו ותקפו קבוצות של ערבים את בתי המושבה הנטושים ואף ניסו לפרוץ לבית שבו רוכזו כל התושבים שעדיין נותרו במקום. הערבים ששהו עם בני המושבה, ניהלו מעין משא ומתן עם התוקפים, ובשלב מסוים נדרשו להעביר לרשות התוקפים כלי נשק שהם סברו שהיו בידי היהודים, בתמורה לעזיבת התוקפים את המקום.⁴⁰ התושבים ששהו במקום בצוותא עם כמה משכניהם הערבים כל השבת, פונו לירושלים במוצאי השבת באמצעות אחד מכלי הרכב ששלחה המשטרה לפינוי הפצועים והחללים ממוצא.

תפקידם הדרמטי של ערביי המקום במאורעות – כמי שבמאמצים רבים הצילו את שכניהם היהודים ממוות – מופיע במרבית התיאורים המזכירים את האירועים שהתרחשו במקום, וכן בתיאור שהופיע לימים בעלון חברי ההגנה בירושלים. עם זאת, לפחות מעדות אחת – של בת המקום, עליזה העברי-שמלץ – עולה תמונה מעט שונה:

התאספנו כולנו בבית הצייר ידידיה, הערבים הקיפו את הבית ואמרו לנו: 'או שתעזבו את הבית ונעזור לכם, או שנהרוג את כולכם'. לא נותרה לנו כל ברירה והסכמנו לעזוב את המקום. הלכישו אותנו בכגדים ערביים, העלונו לכביש הראשי ושם המתינו לנו מכוניות צבאיות בריטיות שהעבירו אותנו לירושלים. הערבים בזזו את הכל, עקרו את העצים והרסו בתים (אבן אור 1984, 360).

39 תיאור הדברים מבוסס בעיקר על עדותו של לנדנברג, שם; מ"ק, "כיצד נחרב עמק הארזים ואיך ניצלו יושביו", דבר, 11.9.29, עמ' 3. ראו גם "משפט הכפרים מחריבי מוצא", הארץ, 11.2.30, עמ' 1; "40 שנה למאורעות תרפ"ט", עלון חברי ההגנה בירושלים, תש"ל, עמ' 16. יש לציין שבין התיאורים השונים שנתן לנדנברג בחודשים שלאחר המאורעות, ישנן סתירות אחדות שנבעו מן הסתם מכך שעל פי עדותו, הוא לא היה בהכרה לפחות במשך חלק מהזמן, ושכמצבו – ובחשכת הלילה – היה קשה לו לדעת להיכן הוא נלקח בכל שלב בהתרחשויות.

40 מ"ק, "כיצד נחרב עמק הארזים ואיך ניצלו יושביו", דבר, 11.9.29, עמ' 3; מ' אבי שאול, "חורבן בית טלמא (עמק הארזים)", הארץ, 6.9.29, עמ' 2. ראו גם כהן 2013, עמ' 266-267.

גם מעדותו של מרדכי אבי שאול עולה כי המציאות במקום בין היהודים לערבים הייתה מורכבת למדי, והערבים המקומיים השתתפו במידה מסוימת בכיזת הבתים והרכוש.⁴¹ עם זאת, אין כלל ספק כי לולא מעורבותם הפעילה של חלק מן הערבים שהתגוררו בקרבת מקום בזמן המאורעות, היה גורלם של תושבי המקום מר הרבה יותר, וכי הקשרים עימם היו אלו שהצילו את תושבי עמק הארזים מפגיעה קשה יותר. כל זאת, בדומה להתרחשויות בנקודות יישוב אחרות וחרף העובדה שבין העדות השונות של כל המעורבים בהתרחשויות ישנן (מסיבות מובנות) סתירות לא מעטות (כהן 2013).

כמו בתיאור ההתרחשויות במקום, גם בזיהוים המדויק של התוקפים והכפר שממנו הגיעו לעמק הארזים נוצרו עד מהרה גרסאות שונות. כך, לנדנברג טען פעם אחר פעם בעדותו כי התוקפים הגיעו מכיוון הכפרים בית סוריק ובית איכסה (טענה הנתמכת בעובדה שחלק מחפציהם של אנשי המושבה אכן נמצאו לאחר זמן בחיפוש שערכה המשטרה בבית סוריק),⁴² ואילו מצילים העיקרי של היהודים, אסמעיל חסן איברהים, טען בעדותו בבית המשפט כי היו אלו קבוצות של ערבים שהגיעו לעמק מכיוון מערב - אולי מאזור הכפר קסטל.⁴³ החוקרים הבריטים לא השתכנעו מגרסאות אלו, ובמסגרת משפטם של כמה מערביי קולוניא על אירועי מוצא הואשמו אחדים מהם גם על חלקם בתקיפת עמק הארזים.⁴⁴ כך טען בעדותו גם מרדכי אבי שאול, ששהה במקום בזמן המאורעות. בהמשך הגישו המתיישבים (בצוותא עם אנשי מוצא) תביעות נזיקין נגד התוקפים מקולוניא בסך כולל של 40,000 לא"י.⁴⁵

כמו במקומות לא מעטים אחרים, גם על תפקודם של הבריטים בזמן האירועים בעמק הארזים הושמעו לימים טענות שונות. בעדותו של לנדנברג, למשל, הושמעה פעמים אחדות הטענה שגם כאשר נשלחה הודעה למשטרה על התפתחות הדברים בעמק הארזים במהלך השבת, הודיעה זו בתגובה כי אין ביכולתה לשלוח סיוע למקום.⁴⁶ טענה דומה השמיע גם הסופר מרדכי אבי שאול ברשימה שפרסם שבועות אחדים לאחר מכן, ובה תקף בחריפות את תפקודם של הכוחות הבריטים במאורעות:

41 מ' אבי שאול, "חורבן בית טלמא (עמק הארזים)9", הארץ, 6.9.29, עמ' 2.
 42 "משפט הרוצח של נורקה", דאר היום, 22.9.29, עמ' 5.
 43 "משפט מחריבי מוצא מתקרב לקצו", דבר, 19.2.30, עמ' 1; "משפטם של מחריבי מוצא", דאר היום, 20.2.30, עמ' 4.
 44 "Motza Claims About L.P. 40,000", *The Palestine Bulletin*, 29/9/29, p.3 "משפט מחריבי מוצא", דבר, 21.2.30, עמ' 5.
 45 "משפט נגד הכפר קולוניא", דאר היום, 31.1.30, עמ' 1; "דרישות פיצויים ממחוז הדרום", הארץ, 18.10.29, עמ' 4; מ' אבי שאול, "חורבן בית טלמא (עמק הארזים)", הארץ, 26.9.29, עמ' 2.
 46 "לנדנברג, 'עדות שלא נשמעה במשפט העונשין של מחריבי מוצא'", דאר היום, 25.2.30, עמ' 2.

מר גסיוס פלורוס! אני הנפתי כלפיך דגל אדום, ביום י"ח מנח"א [מנחם אב - ר"ג] שנת תרפ"ט, לאות סכנה, מעל הר בית טלמא, וביקשתיך לבוא לעזרתי ולהציל אותי ואת טפי מכף שודדים, ואתה לא ראית ואת בכי ילדי לא שמעת. אני ראיתי את המכוניות המשוריינות שלך. אתה הלכת להציל את בית ברזוה [במוצא - ר"ג], כיככול, אחרי שהוא הציל את נפשו, למען שימהו בכלא; אל מקלף, שלא היה לאל ידו להציל את נפשות ביתו - לא הלכת.⁴⁷

טענה נוספת שהושמעה כלפי הבריטים, התמקדה בעובדה שבמשך כעשרה ימים לאחר האירועים לא נשלח כל כוח משטרתי לברוק מה מצב הנכסים שנותרו במושבה, ואם ניתן עוד להציל משהו במקום. ואכן, כאשר הגיעו לבסוף למקום אחדים מן המתיישבים בלוויית המשטרה עשרה ימים לאחר המאורעות, גילו כי לא נותר עוד דבר להציל:

בבואם לשם נגלתה לעיניהם תמונת חורבן והרס גמור. כל הבנינים שרופים, הנטיעות שבמשך שמונה השנים הושקע בהן און והון רב כ"כ, גדועים. כל רכוש הבתים והמשק שדוד. כל מה שהחומסים לא יכלו לסחוב אתם - השחיתו. כן שברו ונתצו שתי מכוונות רקמה גדולות, קנינו של אחד התושבים.⁴⁸

אחד הבתים שבו הושמד רכוש רב במיוחד, היה ביתו של ידידיה. בו נשרפו בין השאר כל התוכניות והיצירות שעליהן עמל האומן בעשרות השנים שקדמו לאירועים, וכן חולל ספר התורה שנשמר במקום (ראו אזור 4).⁴⁹

47 מ' אבי שאול, "פלורוס בירושלים", כתובים, 13.9.29, עמ' 5; הנ"ל, "חורבן בית טלמא (עמק הארזים)", הארץ, 26.9.29, עמ' 2.

48 מ"ק, "כיצד נחרב עמק הארזים ואיך ניצלו יושביו", דבר, 11.9.29, עמ' 3.

49 רובינגר, שלמה ידידיה; מ' אבי שאול, "חורבן בית טלמא (עמק הארזים)", הארץ, 26.9.29, עמ' 2.

איור 4: ביתה השרוף של משפחת ידידיה, 1929, אוסף תמנה רובינגר

בין כך ובין כך, ואף אם הטענות ביחס לתפקודם של הבריטים היו מוגזמות מעט - בייחוד בהתחשב בהיקפם של כלל המאורעות שעיימם היה עליהם להתמודד באותם ימים באזור ירושלים - עובדה היא שגם בדיווחיה הרשמיים של הממשלה על המאורעות לא הוזכרו כלל ההתרחשויות בעמק הארזים, ודומה שהיחס אליהם - בצדק או שלא בצדק - היה כאל חלק שולי למדי מהאירועים הקשים שהתחוללו במוצא.⁵⁰

50 ראו למשל *Palestine Commission on the Disturbances Of August, 1929*, London 1930 במפה מצורפת שבה צוינו כל אתרי ההתנגשויות בין יהודים לערבים באותם ימים, מצוינת כנפרד גם עמק הארזים (*Report of the Commission on the Palestine Disturbances Of August, 1929*). (London 1930, Map No. 4).

מדוע אין בונים מחדש את עמק הארזים? – ניסיונות שיקום וזיכרון מאוחר

כשלושה חודשים לאחר חורבנה של המושבה הקטנה פרסם המשורר דוד שמעונוביץ (שמעוני) רשימת זיכרון פרי עטו בשם "עמק הארזים". ברשימתו קשר שמעונוביץ בין שמה של המושבה לבין שם ספרה הנודע של גרייס אגילר על אנוסי ספרד, תוך שהוא מתייחס הן לתקופת פריחתה של המושבה הן לחורבנה:

הארזים היו צעירים, זקופים, דקים, ואיזו חדרה צעירה ובוטחת הזדקרה מהמראתם אל על, אל התכלת הזכה של שמי ירושלים. ובינות הארזים האדימו גגות רעפים של בתים מספר [...] פנה שקטה ועליזה, צנועה ויפהפיה, מחביאה את יפיה מעין רואים ויחד עם זה גם מבליטה אותו לעין הנכספת לו [...] ומדי ראותי אותה ראה חטופה ממרום הכביש תוך כדי טיסה באוטומוביל היה הלב מוצף בחמימות רבה [...] והנה שוב עמק הארזים, על יד מוצא, בקרבת ירושלים, וכאן לא קן-תעלומות של אנוסים, המקיימים את אמונתם במחשך מערות, לא פנת סתרים של גבורים אומללים, הצפויים בכל רגע להישרף חיים, כי אם משכנות מבטחים לאנשי עבודה שאננים, הנושאים בכבוד את שם ישראל [...] והנה שוב עברתי על יד עמק הארזים, ועיני שלא שבעה אף פעם מהתבונן ביפיו נמשכה אליו שוב ממרום הכביש כלמכר ישן, עליז ונאמן. אך דממה בעמק, אין יוצא ואין בא. ומבינות לירק העצים משחירים שלדי בתים חרוכים באש. שוב אש! הוי עמק הארזים, עמק הארזים! [...] מעמק הארזים ההוא, שטוף הטל והשמש, הטובל בירק וצוהל מחיים ועבודה, לעמק הארזים הזה, רווי הכאב והצער, המתבוסס ברם...⁵¹

ואכן, גם לאחר המאורעות היו רבים שלא אבו להשלים עם נטישתה הסופית של הנקודה החקלאית הקטנה. גם בין המתיישבים היו מי שביקשו להמשיך ולעבד אדמות בסביבה, וכך עברו שתיים מן המשפחות - הורבט וסבירסקי - למושבה מוצא, שאף היא מצאה עצמה מתאושת במאמצים רבים מן המכה הקשה שספגה במאורעות (ברוזה תשנ"ד, 138). ואולם, הקשיים שלא נעלמו - בעיקר היקף השטח הקטן והסיכון הביטחוני שבדבר - הביאו לכך שגם לאחר שנים אחדות נותרה המושבה בחורבנה. בספטמבר 1932 צוטטה ב"חזית העם",

51 ד' שמעונוביץ, "מתוך פנקסי: עמק הארזים", מאזנים, לג (כ"ו בחשוון תר"ץ), עמ' 7.

שבועון התנועה הרוויזיוניסטית, מחאתו של השומר אלכסנדר זייד על נטישתן של נקודות התיישבות עבריות בעקבות מאורעות 1929 ובהן גם "עמק הארזים ע"י ירושלים": "כי עד עכשיו עוד לא קרה, שנקודה עברית תמחה מעל פני האדמה מתוך אדישות גמורה של הצבור היהודי בארץ".⁵²

בסופו של דבר באותה שנה - 1932 - נמכרו בנייני בתי החרושת והשטח הסמוך אליהם ליום בן העדה הבוכרית, ישראל בורוכוף (פז תשנ"ג, 64).⁵³ השטח החקלאי נותר עדיין, ככל הנראה, בבעלות תנועת המזרחי. גם בהמשך התרחשו ניסיונות מספר ליישוב המקום מחדש, אך הם לא צלחו. למשל, שלמה ידידיה שכר לעצמו דירה במוצא כדי להיות קרוב לנחלתו בעמק הארזים ולהשתדל לשוב אליה במשך הזמן - אולי בצוותא עם תושבים נוספים שנטשו את המקום לאחר המאורעות.⁵⁴ בשנת 1934 ניסתה גם תנועת המזרחי ללקט מחדש את מתיישיבי המקום ולהעלותם פעם נוספת על הקרקע, ואולם אף ניסיון זה לא צלח (אבן אור 1984, 360). משחלפו שנתיים נוספות ללא התקדמות, ומשנבדקו אפשרויות שונות להעביר את הבעלות על הקרקע כולה לגורמים פרטיים, הופנתה ב"דבר" קריאה מחודשת לתנועת המזרחי להשיב את החקלאים המקוריים אל אדמותיהם ולא לתור אחר רווח כספי באמצעות העברתה לידים פרטיות:

נכון הדבר שהיום קל לספסר באדמה זו ולגלגל סביבה מיד ליד סכומים גדולים. הייתכן שיעשה כזאת והישוב לא ירגז תחתיו? וצרה היא שהנתקפים הם כולם עניים, וקשות הוצאות ההתדיינות. האם לא תינתן להם עזרה? החובה הראשונה חלה על מרכז המזרחי. הוא שצריך להושיט את העזרה הראשונה, כי בשמו קשור הדבר [...] לא ייעשה כן בחברתנו, להפוך קרקע שרויה זיעת עמלים לסחורת ניצול בשכר-מכר ספסרי!⁵⁵

יש לציין כי באותה שנה העלו אחרים יוזמה חדשה ליצירת שכונת מגורים במקום שתיועד בראש ובראשונה לתלמידי ישיבות מירושלים. אחד היזמים - ירחמיאל שטיינברג, איש

52 "אבדן האדמה", חזית העם, 9.9.32, עמ' 1.

53 על ישראל בורוכוף ראו "בן אריה, ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט, ירושלים תשע"ב, עמ' 1510.

54 ו', "אל יותן לספסרים לבלוע אדמת עמלים", דבר, 11.7.36, עמ' 2.

55 ש.ס.

מוצא - אף קיבל לידיו רשימה של תלמידי ישיבה מירושלים המעוניינים להתיישב בעמק הארזים ומוכנים להשקיע מכספם האישי 20-40 לא"י לצורך הדבר (ברווז תשנ"ד, 140). גם יוזמה זו לא יצאה אל הפועל מסיבות שאינן ידועות. עם זאת, מעניין לציין שבשלב זה עדיין סברו שלטונות המנדט כי החיים במקום ישובו בסופו של דבר למסלולם. במסגרת תוכנית כללית לפריסה של תחנות "גפירים" בשכונות ובנקודות יישוב יהודיות בירושלים ובסביבתה מוזכרת גם עמק הארזים כנקודה שבה עתידה לקום תחנה מעין זו.⁵⁶ אלא שלא כך התרחשו הדברים, וכמה שנים לאחר מכן הועברו האדמות החקלאיות לבעלותה של קרן קימת לישראל (זאת, בדומה לתהליך שהתרחש בבני סמואל, נקודת יישוב נוספת שננטשה בקרבת מקום באותן שנים (פז תשנ"ג, 64; קרק ואורן נורדהיים תשנ"ה, 446; בן דב תשס"ו, 129-130).

ואולם, אפילו בשנים לאחר מכן היו בין תושבי המושבה שקיוו לחזור ביום מן הימים לאדמתם. כך, במכתב בשם "תושבי עמק הארזים" שפורסם בעיתון בראשית 1946, כתב-תהה חיים טורנובסקי:

שעה שמוסדות ההתישבות מתלבטים בשאלת קרקע להתישבות בסביבות ירושלים, רואה אני חובה לשאול: מדוע אין בונים מחדש את "עמק הארזים", שבמערב ירושלים, על יד מוצא תחתית? יש במקום קרקע יהודית ומעין מים [...] מדוע אין שמים לב ואין מיישבים מחדש?⁵⁷

אומנם, במהלך שנות הארבעים הוסיפו יהודים לבקר מעת לעת באתר המושבה שנחרבה, הן באופן פרטי הן במסגרת טיולים מאורגנים,⁵⁸ עם זאת, כמפות שהופקו באותן שנים בידי גורמים שונים, לא הוזכרה עוד המושבה כנקודת יישוב פעילה או חרבה. שמה נעדר גם מספרי טיולים שונים שהוקדשו לאזור. לדוגמה: בספר הסיורים "הר וגיא", אף שהוא כולל מסלול הליכה מפורט מליפתא לכיוון בית איכסא (דרך עמק הארזים עצמו!), דבר קיומה של המושבה במקום אינו נזכר בו כלל (שביד וכץ 1948, 87-88). אפילו במדריך שהפיק זאב וילנאי בראשית שנות החמישים, שבו מוזכרת הנוכחות היהודית ב"בית תולמה" בהתייחס

"Collective Punishment For 151 Villages: Ghaffirs for Jewish Suburbs", *The Palestine Post*, 25/6/1936, p. 8

57 ח' טורנובסקי, "מתי יחיו את עמק הארזים?", דבר, 21.2.46, עמ' 2.

58 ראו למשל "טיולי אגודת איג[?], בחג הפסח", דבר, 21.4.40, עמ' 6.

לבית החרושת "חרמון", אין כל אזכור להתיישבות החקלאית שהתקיימה במקום אחריו, או לשמו המוכר של האתר - עמק הארזים (וילנאי תשי"ב, 312).

על פי עדותה של אחת מבנות המושבה, ניסיון אחרון של אחדים מהמתיישבים המקוריים לשוב ולהתיישב במקום, התרחש לאחר הקמת המדינה. ואולם, אף ניסיון זה נגמר בלא כלום, בין השאר מאחר שאחדים מהם כבר לא היו בחיים והיה קשה לגבש מחדש את הקבוצה ולרתמה להשקעה הנדרשת (אבן אור 1984, 360) (ראו איור 5).

איור 5: עמק הארזים - מראה מרחוק, 1954. צילום: ורנר בראון, אוסף התצלומים של קק"ל

תרפ"ט ואילך: גורמי הכישלון והקשרו המרחבי

בניסיון לעמוד על הגורמים העיקריים שהביאו לכישלונה של יוזמת ההתיישבות בעמק הארזים ולחוסר יכולתה של המושבה להתאושש - כמו נקודות יישוב אחרות - ממאורעות קיץ 1929, דומה שיש להפנות את תשומת הלב הן אל הגורמים המקומיים המידיים, הן אל כמה

גורמים רחבים בהרכבה. אלו נוגעים, בין השאר, לחוסר יכולתה של התנועה הדתית הלאומית לתמוך באותן שנים באופן ממשי ומספק בהתיישבות חקלאית דתית באשר היא, וליחסם האמביוולנטי של כלל המוסדות המתיישבים לניסיונות להיאחז באדמת ההר המרכזי - בכלל זאת בקרבת ירושלים.

בהקשר המקומי, אין כלל ספק כי היקפן המוגבל מאוד של הקרקעות שנרכשו בידי קלימקר בנקודה זו - שלא עלה על 200-250 דונם גם על פי ההערכות הנדיבות ביותר - היה בעוכריה של המושבה יותר מכול, מאחר שהוא הגביל מאוד את מספר התושבים שיכלו להתיישב במקום, ולא אפשר למתיישבים להתבסס כלכלית מעבודה חקלאית בלבד. לכן חלק לא מבוטל מהתושבים מצאו עצמם מנהלים את חייהם ברוב ימות השבוע בעיקר בירושלים, בעוד המשקים החקלאיים שאותם הקימו ועיבדו, נותרו שוליים למדי מבחינת משמעותם הכלכלית, האישית והמשפחתית. משנאלצו המתיישבים לנטוש את בתיהם - ולו לזמן קצר - במאורעות 1929, היה להם קשה מאוד לשוב אל בתיהם במושבה מכמה סיבות: המשאבים שנדרשו לשיקומה של המושבה היו גדולים מאוד וחרגו בהרבה מיכולותיהם הפרטיות; היעדרה של הנהגה רשמית וסדורה במושבה - כמו גם של מוסדות קהילתיים ממשיים, שסביבם היה ניתן לארגן מחדש את חייה - הקשתה על הישרדותה של המושבה בשנות קיומה, ועל אחת כמה וכמה כשנדרשו יוזמה ופעולה משותפות (וגיוס משאבים מגורמים לאומיים) לצורך שיבתם של המתיישבים למקומם. אין כלל ספק כי בנקודות יישוב אחרות, שבהן התקיימו מוסדות והנהגה פעילים ויציבים יותר, היה קל הרבה יותר לגייס תמיכה חיצונית למאמצי השיקום וללכד מחדש את התושבים לכדי פעולה משותפת ונחרצת.

בעיה ממשית נוספת ברובד המקומי שהעיבה אף היא על יכולתה של הנקודה להתפתח ולהתייצב, הייתה ניתוקה הפיזי מירושלים, חרף קרבתה הגיאוגרפית אליה וחרף היותם של מרבית המתיישבים במקום תלויים לחלוטין בנעשה בעיר מבחינה אישית, משפחתית וכלכלית. מאז הקמת בית החרושת במקום ובכל שנות קיומה של עמק הארזים, לא נסללו דרכים של ממש אל המושבה וממנה. לפיכך, התושבים נאלצו לעשות שימוש באחת משתי דרכים שחיברו אותה לסביבתה: שביל קצר ומתון יחסית שהוביל ממנה למוצא, ושביל ארוך ותלול בהרבה שהוביל ממנה - דרך "בית האפנדי" (לימים מוסד "תלפיות") - ועד ירושלים (ברווה תשנ"ד, 137; פלס תשמ"ו, 45). ניתוק זה והעובדה שכלי רכב ממונעים לא היו יכולים להגיע אליה ללא מאמץ רב, הקשו ביותר על התפתחותה של המושבה ועל יכולתם של התושבים לבסס את משקיהם ואת חייהם במקום. מובן מאליו שבשעת צרה - דוגמת מאורעות תרפ"ט - הפך הניתוק הגיאוגרפי לבעייתי ומסוכן עוד יותר. מאידך - ובאופן פרדוקסלי -

מסתבר שגם הקרבה הגיאוגרפית לעיר עצמה הקשתה על פיתוחה של המושבה. זאת, מאחר שבשל קרבה זו ובשל האפשרויות הכלכליות שהיו טמונות בה, דומה שמבחינה תודעתית ראו עצמם המתיישבים כל העת כמי שחיים בה בעת בעיר ובמושבה, וכך לא ביססו באופן מספק ועצמאי את החיים בעמק הארזים, ואלו נותרו במובנים שונים טפלים לחייהם ולפעילותם של המתיישבים בעיר.⁵⁹

פרט לגודלה של הנקודה, לניתוקה מסביבתה ולאופיה הארגוני העמום היו שתלו את כישלונה ארוך השנים גם בחוסר הכשרתם המקצועית החקלאית של מתיישביה ובעובדה שלפחות חלקם קיוו - כך נטען - לעשות בקרקע שימוש כלכלי ולא דווקא להתיישב עליה כחקלאים לאורך זמן (פלס, שם), בדומה לאשר התרחש בנקודות התיישבות נוספות של המזרחי במהלך שנות העשרים.

אלא שכאמור, לצד ההקשר המקומי והמובן מאליו, דומה שיש לעמוד גם על כמה גורמי רקע רחבים יותר, שהיו אף הם בעלי השפעה ממשית על גורלה קצר הימים של המושבה ועל הנסיבות שהובילו לכישלונה.

בהקשר הארגוני, דומה שיש להדגיש בעיקר את חוסר ניסיונה של תנועת המזרחי בתמיכה ובליוי אפקטיביים של יוזמות התיישבותיות חקלאיות מטעמה, לפחות בשלב זה, ואת חוסר יכולתה הכלכלית לתמוך במתיישבים לאורך זמן, בהשוואה לתנועות מיישבות אחרות. אומנם, הניסיונות הראשונים של כמה ממנהיגי התנועה ליזום התיישבות חקלאית מטעמה בארץ ישראל החלו כבר לפני מלחמת העולם הראשונה, וגם בראשית שנות העשרים הייתה התנועה שותפה למספר לא מבוטל של ניסיונות התיישבות חקלאית דתית, פרטית או מאורגנת. אלא שפעם אחר פעם גילו המתיישבים שיכולתה של התנועה לתמוך בהם באופן מעשי ומתמשך - מעבר לרכישת הקרקע הראשונית - היא דלה במיוחד. הסיבה העיקרית לכך היא משאביה הכלכליים הדלים בהרבה (בהשוואה לאלו של התנועות המיישבות האחרות), אך גם בשל היעדר הניסיון של ראשי התנועה בייזום התיישבות חקלאית יציבה והיעדר התמיכה הכלכלית והמקצועית שהתנועה הדתית הלאומית זכתה לו במחצית הראשונה של תקופת המנדט. כפי שהראו פלס ואחרים, במהלך שני העשורים הראשונים לאחר הכיבוש הבריטי התעמתו שתי התנועות הדתיות הלאומיות שוב ושוב מול המוסדות המיישבים המרכזיים בסוגיות של הקצאת קרקעות, מתן הלוואות למתיישבים ותמיכה מקצועית בהתיישבות צעירה, ורק

59 תודתי לפרופ' יוסי בן-ארצי על הפניית תשומת הלב לנקודה זו. יצוין, עם זאת, שבין הפעילים במוסדות המיישבים היו מי שסברו שחיים דואליים אלו - בעיר ובמושבה - יהיו הבסיס לקיומן העתידי של רבות מנקודות ההתיישבות בהר, ובייחוד אלו הסמוכות לירושלים (קרק ואורן נורדהיים תשנ"ה, 418-419).

בהמשך הדרך - לאחר משברים חריפים שפרצו ביניהן לבין המוסדות הלאומיים - החל המצב להשתנות בהדרגה. ואולם, בינתיים שילמו הנקודות היישוביות הדתיות מחיר יקר מאוד הן על חוסר ניסיונה והצלחתה היישובית של תנועתן, הן על התמשכות העימותים האידיאולוגיים והפרקטיים בינה ובין המוסדות המיישבים הלאומיים, שנקודות התיישבות אחרות נסמכו עליהם שנים ארוכות (פלס תשמ"ו, 10-22, 217-220; תשל"ז; תשנ"ג).

ואכן, ללא ספק, היעדרו של ניסיון תנועתי מספק גבה מחיר יקר גם בעמק הארזים כמעט לאורך כל הדרך: החל בהחלטה לרכוש קרקע כה בעייתית מבחינת אופקי התפתחותה העתידיים; דרך הטיפול השוטף במתיישבים עצמם; חוסר הצלחתה המתמשך של התנועה לגייס עבורם מקורות מימון נוספים; הבעיות המנהליות שנתגלעו בהעברת הקרקע מבעליה הקודמים; וכלה בחוסר היכולת לגייס די משאבים - כלכליים, ארגוניים ונפשיים גם יחד - על מנת לקומם את המושבה מהריסותיה מיד לאחר המאורעות או אפילו לאחר זמן. אלו כולם דומה שהשפיעו מאוד - לא פחות מיכולותיהם של המתיישבים עצמם - על התפתחותה ועיצובה של המושבה לאורך השנים, כמו גם על סיכויי כינונה מחדש.

הקשר נוסף שבו יש לבחון את הדברים, הוא רתיעתה המתמשכת של התנועה הציונית הממוסדת להשקיע משאבים מרובים בפיתוח התיישבות חקלאית בשדרת ההר המרכזי של הארץ - בכלל זאת בפריפריה החקלאית העוטפת את ירושלים. זאת, הן בתקופת הבוסר ההתיישבותית שלפני מלחמת העולם הראשונה, אך עוד יותר מכך במחצית הראשונה של תקופת המנדט שבהם הושקעו משאבים כלכליים וארגוניים אדירים במרחבי התיישבות אחרים. רתיעה ארגונית זו נבעה בין השאר מסוגיית הבעלות הסבוכה על הקרקעות באזורי ההר; מחוסר היכולת לרכוש כמות מרוכזת של קרקע באזור אחד; מהמשאבים הרבים הנדרשים לפיתוחה של התיישבות כזו בשנותיה הראשונות; ואולי אף מרתיעה אידיאולוגית מסוימת של חלק ממנהיגי התנועה מעצם הניסיון להתיישב באזור ירושלים, על סמליותה הדתית ותדמיתה הקנאית (שילה תשמ"ח; תשמ"ו, 41-47; קרק ואורן-נורדהיים תשנ"ה, 417-419). ואכן, יחס מורכב זה הביא להשקעות ארגוניות מועטות במיוחד בהתיישבות חקלאית בהר, הן במרחב הסובב את ירושלים, הן בפרוודור המוביל אליה מהשפלה. זאת אפילו בשנים שלאחר מאורעות 1929, לאחר שהוברר לכול עד כמה התיישבות מעין זו יכולה להיות משמעותית בעיצובה של מפת הארץ העתידית (פז תשמ"ט, 279-292). יחס אמביוולנטי זה מטעם המוסדות הלאומיים, אין כלל ספק שהשפיע אף הוא באופן דרמטי על גורלה של ההתיישבות הזעירה בעמק הארזים: הן בסיוע המועט מאוד שהמתיישבים זכו לו במהלך שנות העשרים, מצד המוסדות (חרף בקשות חוזרות ונשנות), הן בהיעדר ההתגייסות המוסדית לקימום המושבה לאחר חורבנה במאורעות

1929) בדומה ליחס שלו זכו ניסיונות ההתיישבות המחודשת בחברון ובגוש עציון, כמו גם במקומות נוספים [ארנון, תשס"ה].

אלא שלצד הצגת יתר הגורמים שהביאו לכישלונה של יוזמת ההתיישבות הממוקדת בעמק הארזים, מעניין לעמוד גם על ההקשר הגיאוגרפי של חורבנה של המושבה במאורעות 1929 ועל כמה מהשלכותיו ארוכות הטווח. לצורך כך דומה שיש לבחון את הדברים פעם נוספת לאו דווקא בהקשר הנקודתי כי אם על רקע מכלול ההתרחשויות היישוביות במעטפת הירושלמית שהתחוללו כתוצאה מהמאורעות. אלו היו עתידות להשפיע מאוד גם על עמדתה של ירושלים היהודית בראשית מלחמת העצמאות.

ואכן, כמו עמק הארזים, במהלך המאורעות וכתוצאה מהם נפגעו קשות עוד כמה נקודות התיישבות זעירות של יהודים בפריפריה החקלאית של ירושלים, ולמעשה לא התאוששו ולא כמו מחדש בהמשך השנים. דוגמה אחת לכך היא ההתיישבות הזעירה והדלילה שהתקיימה כמה עשרות שנים בסמיכות יחסית לעמק הארזים, באזור נבי סמואל. זאת, ביוזמתן ובעידודן של כמה אגודות התיישבות מקומיות, שהבולטת בהן הייתה "נחלת ישראל רמה" (ני"ר). אומנם, גם בשנים שלפני המאורעות לא היו יותר מעשר המשפחות שהצליחו להיאחז במקום, אולם עם נטישת התושבים את הנקודה במהלך המאורעות ולנוכח הריסת בתיים בידי כפריים ערביים במהלכם - בא הקץ על ניסיונות ההתיישבות הממשיים במקום, ורק משפחה אחת או שתיים שבו להיאחז בו לזמן קצר במהלך שנות השלושים (בן דב תשס"ו, 130-123; קרק ואורן-נורדהיים תשנ"ה, 438-446).

נקודה יישובית נוספת במעטפת החקלאית של ירושלים שחרכה במאורעות, הייתה המושבה הזעירה, מגדל עדר, שהתקיימה סמוך לדרך ירושלים-חברון, על אדמות שהועברו כעבור שנים מספר ליוזמי ההתיישבות היהודית בגוש עציון. אומנם, כמו בנבי סמואל ובעמק הארזים, גם במגדל עדר התגוררו משפחות בודדות בלבד חרף ניסיונותיהם של מייסדי המושבה לקדמה באופנים שונים בחודשים שקדמו למאורעות, ואולם על אף הקשיים הכלכליים והארגוניים שהמושבה הזעירה הייתה נתונה בהם, הצליחו משפחות יהודיות אחדות להיאחז במקום למרות הכול, והן נותרו בו עד לפרוץ המאורעות. בעיצומם של המאורעות הן פונו בחסות ערבית ומשטרתית, תחילה לבית אומר ולאחר מכן לירושלים (בן יעקב תשל"ח, 19-25; תשמ"ו, 23-40). אומנם, בשנים שלאחר מכן התגלגלו אדמות מגדל עדר מיד ליד פעמים אחדות, ולבסוף הוקמו על חלקן כמה מנקודות ההתיישבות של גוש עציון בשנות הארבעים, אלא שעד שהדבר התרחש, היו עתידות לחלוף כמעט 15 שנים, שבהן הייתה יכולה המושבה המקורית להתפתח, לולא פינויה וחורבנה במאורעות 1929.

גם יישובים נוספים במעטפת החקלאית של ירושלים, שלא חרבו לחלוטין, ספגו מכה קשה במאורעות וכתוצאה מהם: בראש ובראשונה המושבה מוצא, אך גם המושב עטרות והיישוב הדתי, כפר עברי-נווה יעקב, שניהם מצפון לעיר (אייל תשס"ז, 152-154). אומנם יישובים אלו לא חרבו לגמרי במהלך המאורעות, אך ככולם נרשמה פגיעה קשה שהשפיעה לא מעט על התפתחותם ועל אופים בהמשך השנים. במוצא נרשמה במאורעות פגיעה קשה בנפש וברכוש שערכה ללא ספק את התפתחות המושבה בשנים שלאחר מכן (אם גם תרמה לימים להקמת מוצא עילית סמוך אליה); בעטרות פונתה האוכלוסייה הלא-לוחמת במהלך המאורעות לימים אחדים, ובמקום נרשמו נזקים כבדים לרכוש; גם בנווה יעקב השפיעו המאורעות באופן דרמטי על המשך התפתחותו של היישוב: אם עד לפרוץ המאורעות התגוררו במקום כ-25 משפחות, הרי שמיד לאחריהם ירד מספרן לשימונה בלבד (ברינקר תרצ"ט, 29). גם חודשים אחדים לאחר מכן נותר המצב ביישוב הדתי הקטן קשה מאוד: "התושבים שעזבוהו אחרי המאורעות טרם שבו לכפר זה, וגרים כיום בנווה יעקב רק אי אלה משפחות הסובלות כמובן ביותר מחמת ריחוק המקום מירושלים ומפני מעוט מספרם".⁶⁰

אומנם, בשלושה מקרים אלו שבו נקודות ההתיישבות להתייצב ואף לצמוח במידה מסוימת לאחר זמן, אולם, אין כלל ספק כי הדי המאורעות ליוו את המשך התפתחותם (האיטית יחסית) של היישובים גם בשנים שלאחר מכן, וכי אלו קטעו - ולו באופן זמני - את התפתחותן הרציפה והמתוכננת של הנקודות השונות.⁶¹ יש לציין כי התרחשויות דרמטיות לא פחות התחוללו גם בחלק מן הפריפריה החקלאית המרוחקת יותר, ובמסגרתן נפגעו במאורעות באופן קשה במיוחד היישובים הרטוב וכפר אוריה.

הנה כי כן, לפחות במובן זה יש לראות את סיפורה של עמק הארזים גם כחלק מהתרחשות מרחבית כוללת בפריפריה החקלאית היהודית של ירושלים, שנפגעה באורח קשה במיוחד במהלך המאורעות וכתוצאה מהם, ובחלקה לא התאוששה עוד בשנים שאחריהם. למהלך מרחבי זה הצטרפו בהמשך גם אירועי המרד הערבי (בייחוד בעטרות, שבה נפלו במהלכו חמישה מבני המושב), ולכלל ההתרחשויות גם יחד הייתה ללא ספק השפעה דרמטית על נקודת הפתיחה של עמדתה של ירושלים היהודית במלחמת העצמאות. זו הייתה שונה לחלוטין, מן הסתם, לו כלל נקודות ההתיישבות הללו לא היו סופגות פגיעה כה אנושה 19 שנים קודם לכן. לאור זאת, הערכה ממשית של השלכותיהם ארוכות הטווח של מאורעות 1929 על מפת

60 "טלפון בנווה יעקב", דואר היום, 22.1.30, עמ' 4.

61 'שפניר', "קורות ההתיישבות היהודית מצפון לירושלים בתקופת המנדט", בהכנה (תודתי העמוקה למחבר שאפשר לי לעיין בכתב היד של המאמר טרם השלמתו).

ההתיישבות היהודית, דומה שעליה לבחון מקרוב ובאופן מדויק גם את הנעשה כמעטפת החקלאית של ירושלים, שעמק הארזים הייתה רק רכיב אחד (ושולי למדי) מתוכה.⁶²

רשימת מקורות

- אביצור, ש' תשנ"ד. מיתקנים בנופיהם: פרקים בארכיאולוגיה תעשייתית של ארץ ישראל, תל אביב: המרכז לתרבות ולחינוך, ההסתדרות הכללית.
- אבן אור, ש' 1984. לקורות עמק הארזים, בתוך שילר א' (ורד), ספר זאב וילנאי, ירושלים: אריאל, עמ' 359-360.
- אבני, ר' 1999. רעידת האדמה של שנת 1927: מחקר מאקרוסיימי על בסיס מקורות התקופה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- אייל, י' תשס"ז. הגוש הצפוני במערכה, אריאל 177-178: 152-154.
- אלפר, ר', 1958. המתנחלים בהר, תל אביב: אורנית.
- ארנון, נ' תשס"ה. התנגדות הממסד הציוני לחידוש ההתיישבות היהודית בחברון לאחר פרעות תרפ"ט, מחקרי יהודה ושומרון יד: 233-246.
- בון (בוקשפן), י' תשנ"א. פרקי חיים, גינות שומרון.
- בנדב, י' תשס"ו. נבי סמואל, תל אביב: הקבוץ המאוחד.
- בן יעקב, י' תשמ"ג. גוש עציון: חמישים שנות מאבק ויצירה, אלון שבות: בית ספר שדה כפר עציון - הקבוץ הדתי.
- בן יעקב, י' תשמ"ו. מגדל עדר: סיפורו של הישוב היהודי הראשון בין חברון לירושלים, בתוך נאור מ' (עורך), גוש עציון מראשיתו עד תש"ח, ירושלים: יד בן-צבי, עמ' 23-40.
- ברוזה, צ' תשמ"ז. מוצא: כוחה של מושבה קטנה, 1860-1948, עבודת גמר בהיסטוריה, בית הספר הריאלי, חיפה.
- ברוזה צ' וברוזה מ' תשנ"ד. מוצא: סיפור ארץ ישראל, ירושלים: כנה.

62 לסקירה ראשונית של השפעת מאורעות תרפ"ט על מפת ההתיישבות היהודית בארץ ראו למשל: רייכמן תשס"ג, 234-235; גפני תשע"ח, 71-73, 216-218.

ברניקר, ד"נ תרצ"ט. הכפר העברי נווה יעקב, תרפ"ד-תרצ"ט, ירושלים: מפעל עזרה והצלה למען הכפר העברי נווה-יעקב.

גפני, ר' תשע"ח. נקודה עברית בבית שאן: קהילה יהודית בעיר ערבית בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט, ירושלים: מאגנס.

גפני, ר' תש"ף. ניסיון שלא צלח: הנוכחות היהודית בנצרת במחצית הראשונה של המאה הכ', קתדרה (ברפוס).

גרוסמן, ד' תשנ"ד. הכפר הערבי ובנותיו: תהליכים בישוב הערבי בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית, ירושלים: יד בן-צבי.

גרן, ו' תשמ"ב. תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, א (יהודה), ירושלים: יד בן-צבי.

הדני, ע' תש"ז. אהרן א. איזנברג: קורותיו, כתביו ותקופתו הישובית, תל אביב: מסדה.

וילנאי, ז' תשע"ב. מדריך ארץ ישראל: ירושלים, ירושלים: תור.

זוטא, ח"א וסוקניק, א"ל 1920. מדריך לירושלים וסביבותיה, 1920, ירושלים.

יעלין, י' תרפ"ד. זכרונות לבן-ירושלם, ירושלים: מגנזי ירושלים.

טולידאנו, א' תשל"ט. סנג' ירושלים במאה הט"ז: התיישבות כפרית ומגמות דמוגרפיות, בתוך כהן, א' (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים: יד בן-צבי, עמ' 61-92.

כהן, ה' 2013. תרפ"ט, ירושלים: כתר.

פז, י' תשמ"ט. הניסיונות ליצור רצף קרקעות יהודי בין תל אביב לירושלים בתקופת המנדט, בתוך לבסקי, ח' (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, ירושלים: מרכז זלמן שזר, עמ' 279-302.

פז, י' תשנ"ג. רכישת קרקעות על ידי יהודים בסביבות ירושלים, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

פלס, ח"י תשל"ז. המאבק של הפועל המזרחי על הזכות להתיישבות, רפאל י' ושרגאי, ש"ז (עורכים), ספר הציונות הדתית, ירושלים: מוסד הרב קוק, עמ' 58-148.

פלס, ח"י תשמ"ו. ההתיישבות הדתית בארץ ישראל בשנות ה-20 וה-30, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

פּלס, ח"י תשנ"ג. מערכות הפועל המזרחי עד התיישבות בא"י בין שתי מלחמות העולם, שרגאי 4: 73-81.

פּלס, ח"י 1981. נסיון להקמת מושבה דתית לפני מלחמת העולם הראשונה, שרגאי 1: עמ' 87-95.

פרס, י' תשי"א. אנציקלופדיה ארץ ישראל, ירושלים: ראובן מס.

קלימקר, ד' תרס"ז. התעשייה בארץ ישראל, ירושלים.

קרק, ר' ואורן-נורדהיים, מ' תשנ"ה. ירושלים וסביבותיה, ירושלים: אקדמון.

רייכמן, ש' תשל"ט. ממאחז לארץ מושב: יצירת המפה היישובית היהודית בארץ ישראל, 1918-1948, ירושלים: יד בן-צבי.

רייכמן, ש', תשס"ג. התהוות מפת היישוב בימי המנדט, בתוך ליסק, מ' (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט הבריטי, ג, ירושלים: האקדמיה הלאומית למדעים.

שביד, מ' וכץ, ו' 1948. הר וגיא: מורה דרך לטיולים ברגל, תל אביב: מסדה.

שילה, מ' תשמ"ו. ד"ר ארתור רופין וההתיישבות באזור ההר, בתוך נאור, מ' (עורך), גוש עציון מראשיתו עד תש"ח, ירושלים: יד בן-צבי, עמ' 41-53.

שילה, מ' תשמ"ח. ניסיונות בהתיישבות: המשרד הארצישראלי 1908-1914, ירושלים: יד בן-צבי.

תדהר, ד' 1949. אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, תל אביב: ספרית ראשונים.

Hanauer, J.E. & Masterman, E.G. 1907. *Cook`s Handbook for Palestine and Syria (Lower Palestine Section)*, London.

Levi, G. 1992. On Microhistory, in Burke, P. (ed.), *New Perspectives on Historical Writing*, PA: Penn State University Press, pp. 94-98.